Ontwerpend denken in dienst van maatschappelijke opgaven

Keynote Planologielezing | Jannemarie de Jonge | 18/10/2023

De Planologielezing wordt georganiseerd door de basiseenheid Planologie van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen. Het doel van de planologielezing is een vakinhoudelijk informatieve, actuele en uitdagende presentatie die ons tot denken aanzet. De lezing van Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving Jannemarie de Jonge gaat over het ontwerpend denken in dienst van maatschappelijke opgaven. In haar keynote gaat Jannemarie de Jonge in op wat ontwerpend denken in essentie is en hoe we daar als ruimtelijke vakgemeenschap in dit cruciale tijdgewricht invulling aan kunnen geven.

CRa College van Rijksadviseurs

De opgaven voor biodiversiteit, klimaat en een rechtvaardige leefomgeving zijn groot. Zo groot dat we fundamentele vragen moeten stellen bij principes en concepten die lang vanzelfsprekend leken. Denk aan maakbaarheid, functiescheiding, groei, schaalvergroting, bezit. De komende decennia staan in het teken van maatschappelijke transities die grote ruimtelijke impact hebben. De ontwerpende en plannende disciplines hebben een belangrijke rol in het voeden en begeleiden van die transities.
In Nederland kennen we een lange en toonaangevende traditie in ruimtelijke planning en ontwerp. Op welke punten is deze traditie nu nog behulpzaam en waar zit ze ons in de weg? Wat zijn constanten die van waarde blijven en wat vraagt om een paradigmashift? Jannemarie de Jonge zal tijdens de planologielezing ingaan op wat ontwerpend denken in essentie is en hoe we daar als ruimtelijke vakgemeenschap in dit cruciale tijdgewricht invulling aan kunnen geven.

“Ontwerpend denken in dienst van maatschappelijke opgaven. Dat is de titel die ik koos voor deze planologielezing. Ik ga er van uit dat jullie goed doordrongen zijn van de omvang van die maatschappelijke opgaven. Anders zat je hier niet. Ik zal het accent daarom leggen op wat ontwerpend denken is, en hoe we dat vruchtbaar in kunnen zetten voor een gezonde en veilige omgeving voor al wat leeft, vanuit principes van rechtvaardigheid.

Ik ben geboren in 1961. Mijn ouders hadden als kind de oorlog meegemaakt en waren hoopvol over het wonder van de wederopbouw. Mijn vader had het daar als architect ook letterlijk druk mee. Maakbaarheid en vooruitgang werden niet bevraagd. Ik stelde daar als puber in de jaren zeventig wel vragen bij. Het was de tijd van het rapport van de Club van Rome, grenzen aan de groei, een oliecrisis en toenemend besef dat we niet duurzaam bezig waren. Ik ging vegetarisch eten en breide mijn eigen truien van zelfgesponnen schapenwol. Toen ik overwoog om in Delft bouwkunde te gaan studeren, was het mijn vader die me aanraadde ook eens in Wageningen bij landschapsarchitectuur te gaan kijken. Een gouden tip.

Nu ik hier ruim veertig jaar later sta, realiseer ik me dat er parallellen zijn met de periode nu. En vraag me tegelijk af hoe het mogelijk is dat we het zover hebben laten komen. De urgentie is nu zo immens, dat we fundamentele vragen moeten stellen bij allerlei concepten en instituties die lang vanzelfsprekend leken. Denk aan maakbaarheid, groei, schaalvergroting, functiescheiding, bezit. Daar wil ik het met jullie over hebben.”

Ontwerpend denken

“Na mijn opleiding tot landschapsarchitect werkte ik eerst als beleidsmedewerker in een politieke omgeving (gemeente, provincie), daarna als onderzoeker in Wageningen. Werelden met een eigen cultuur, een eigen logica. Zoals dat ook van ontwerpers wordt gezegd natuurlijk. Omdat ik in de wetenschappelijke arena werd uitgedaagd om methodisch uit te leggen waarom ik de dingen deed zoals ik ze deed, rees bij mij de vraag ‘wat is ontwerpen eigenlijk?’ En hoe staat ontwerpend denken ten opzichte van wetenschappelijk en politiek denken? Dat leidde in 2009 tot een proefschrift *Landscape architecture between Politics and Science*.

Beeld van proefschift 'Landscape Architecture between Politics and Science', gepubliceerd op 9 januari 2009, geschreven door Jannemarie de Jonge

Het is niet zo gek dat op zo'n fundamentele vraag al hele oude antwoorden beschikbaar zijn. Zoals bij de Griekse filosoof Aristoteles. Hij beschrijft dat mensen op verschillende manieren kunnen denken. Een eerste belangrijk onderscheid is tussen theorie en praktijk.

Theoretische kennis is 'denken om te denken'. Het gaat er om dingen te weten die algemeen geldig zijn, onafhankelijk van wie het weet of waar of wanneer. Zoals iets op de grond zal vallen als ik het loslaat. Dat fenomeen is gevat in de algemeen geldige formule van kracht = massa x versnelling. Om te weten hoe de wereld in elkaar zit, zal je die moeten analyseren, in stukjes uit elkaar halen. Inmiddels weten we al heel veel meer dan in de tijd van Aristoteles, en over hele, hele kleine stukjes.

Praktische kennis heeft een directe functie in het dagelijks leven en ontwikkel je vooral door ervaring op te doen. Het is kennis die gebonden is aan personen en aan situaties. Daarin is het wezenlijk anders dan theoretische kennis. Aristoteles onderscheidde hierbinnen 2 soorten, praktische wijsheid en vakmanschap.

Praktische wijsheid heb je nodig om te kunnen beslissen wat goed is om te doen, om verstandig te handelen. Dan gaat het om vragen als 'is het rechtvaardig, is het verantwoord om dit te doen?' Vragen waarvoor je inzicht moet hebben in wat belangrijk en waardevol is voor mensen. Antwoorden gelden in die ene specifieke situatie, waarin alles tegen elkaar is afgewogen. Een bekend voorbeeld is dat van koning Salomon, die zijn praktische wijsheid gebruikte toen twee moeders allebei het moederschap van een baby claimden. Hij gebruikte zijn levenservaring om te ontdekken wie de echte moeder was en kwam zo tot zijn oordeel.

De tweede soort praktische kennis heb je nodig om dingen te kunnen maken of iets tot stand te brengen, het gaat om vakmanschap, vakbekwaamheid. Terwijl theoretisch denken vooral gaat om de wereld te analyseren, betekent 'maken' juist dat je uit onderdelen een nieuw geheel moet maken. Een geheel dat werkt en beantwoordt aan het doel dat iemand ermee heeft. Zoals het concertgebouw als prachtige concertzaal met een fantastische akoestiek, met musici die hun instrument als geen ander beheersen, en de dirigent die van een verzameling musici één orkestklank weet te maken. Dat is allemaal vakmanschap en is het product van oefening en ervaring gekoppeld aan vakmensen.

Ieder mens gebruikt de verschillende soorten kennis voortdurend door elkaar heen, maar ze zijn elk binnen een eigen domein verder ontwikkeld. De theoretische kennis in het wetenschappelijk domein, de praktische wijsheid in politiek en ethiek, en het vakmanschap in tal van kundes en kunsten.

Dit laatste is ook het domein van de ontwerpende vakken zoals architectuur en landschapsarchitectuur. Op basis van dit onderscheid van Aristoteles kwam ik tot een definitie van ontwerpen als '*nadenken voordat je iets gaat maken*'.

handelen

praktische wijsheid

(politiek, ethiek)

weten

wetenschappelijke geleerdheid

(wetenschap)

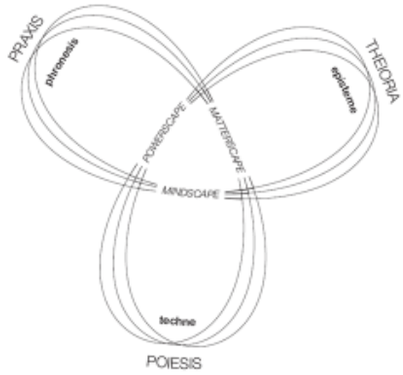

maken

vakmanschap

(kundes en kunsten)

ontwerpen: 'nadenken voor je iets gaat maken'

= creatieve verbeelding + reflectieve beoordeling

Schema 'handelen, weten, maken', beeld van proefschift 'Landscape Architecture between Politics and Science', gepubliceerd op 9 januari 2009, geschreven door Jannemarie de Jonge

Deze figuur speelt een centrale rol in mijn proefschrift omdat het niet alleen over ontwerpen gaat, maar ook over de vraag hoe je bij ontwerpen verschillende soorten kennis met elkaar in verband brengt. Je kan niet iets ontwerpen los van de vraag wat belangrijk of waardevol is in het resultaat, dus zonder besef van praktische wijsheid. Evenmin kan je iets nieuws maken als je de eigenschappen van de samenstellende delen niet goed kent, dus zonder theoretisch onderlegd te zijn. Om iets goeds te maken, moet je je ook willen verdiepen in wat je moet weten en hoe je kan handelen.

Een ontwerpopgave is dus wezenlijk anders dan een wetenschappelijke opgave. Wetenschap zoekt uit wat er al is. Het is re-search. Bij ontwerpen zoek je naar iets wat er nog niet is. 'Ontwerp een tuin' klinkt misschien eenvoudig, maar het programma van eisen en de mogelijkheden van de plek worden pas werkende weg scherper door verschillende mogelijkheden te bedenken en te vergelijken. Je werkt als het ware van achter naar voren, je gebruikt mogelijke oplossingen om de opgave beter te gaan begrijpen. Je bent ontwerpend aan het onderzoeken en onderzoekend aan het ontwerpen.

In de jaren zeventig was er veel discussie of architectuur als vakgebied wel op de universiteit thuishoorde. De wiskundige Rittel heeft toen een belangrijk begrip gemunt. Hij maakte duidelijk dat er een bepaald type problemen is die je niet met zuiver theoretisch redeneren kan oplossen. Hij noemde dit wicked problems, taaie, weerbarstige opgaven. Het is het tegenovergestelde van een 'tame problem'. Dat zijn problemen die misschien ingewikkeld zijn, maar wel oplosbaar. Bijvoorbeeld op hoeveel manieren je bij het schaken iemand in een gegeven situatie schaakmat kan zetten.

Wicked problems zijn niet zozeer ingewikkeld, maar complex. Hoe om te gaan met klimaatverandering is typisch zo'n wicked problem. Maar het ontwerpen van een duurzame buurt net zo goed. Zo'n opgave kan niet scherp afgebakend worden, en heeft niet 1 unieke oplossing, maar oneindig veel mogelijkheden die je niet kan beoordelen in termen van goed of fout. Omdat er sociale waarden in het geding zijn moet je al die mogelijke oplossingen letterlijk op waarde schatten. En misschien wel het lastigst is dat ze eigenlijk nooit finaal opgelost zullen zijn, want de ene oplossing roept vroeger of later weer een nieuw probleem op. Je kan hooguit vinden dat het resultaat op enig moment 'goed genoeg' is. Zolang als het duurt, want het kan ook anders, wie weet beter, aangepakt worden. Een aanpak is dan misschien ook wel een beter woord dan oplossing. (Het idee van het eerste kabinet Rutte dat Nederland 'af' was en dat het Ministerie van VROM dus wel afgeschaft kon worden getuigt dus duidelijk niet van ontwerpend denkvermogen. Maar dit terzijde).

Rittel maakte overtuigend duidelijk dat bij dit soort problemen wetenschappelijke methoden tekort schieten en dat dit om een ontwerpende aanpak vraagt. Ik heb dit inzicht over ontwerpproblemen als wicked problems gebruikt om de aard van ontwerpend denken verder uit te werken.

Ontwerpen heb ik beschreven als een denkproces waarbij creatieve verbeelding van iets wat er nog niet is, altijd samengaat met beoordeling op feiten en waarden; het gaat om het integreren en afwegen van facts and values. Het lastige daarbij is, is dat dat geen eenduidige optelsom is. Het is een zogenaamd reflectief oordeel, je weegt de zwaarte van verschillende componenten. Je weegt allerlei menselijke waarden met behulp van praktische wijsheid en allerlei algemeen geldige feiten door wetenschappelijke inzichten toe te passen. En dat lukt natuurlijk niet in één keer, het is een iteratief proces, waarbij je steeds nieuwe dingen leert en gaandeweg een argumentatie opbouwt. En daarmee ga je net zolang door tot de aanpak of oplossing 'goed genoeg' is.

Wat zich bij ontwerpend denken in je hoofd afspeelt is eigenlijk een voortdurende dialoog, een conversatie tussen verschillende soorten kennis. Zolang ik iets voor mezelf ontwerp is er geen noodzaak om die dialoog hardop te voeren. Maar als ik van iemand een ontwerpopdracht krijg voer ik die dialoog met de opdrachtgever. En die opdrachtgever bepaalt uiteindelijk wanneer het goed genoeg is.

Bij planning en ontwerp voor publieke ruimte of het landschap is de maatschappij je opdrachtgever. In die maatschappij bevindt zich allerlei kennis en ook allerlei oordelen over wat belangrijk en van waarde is.

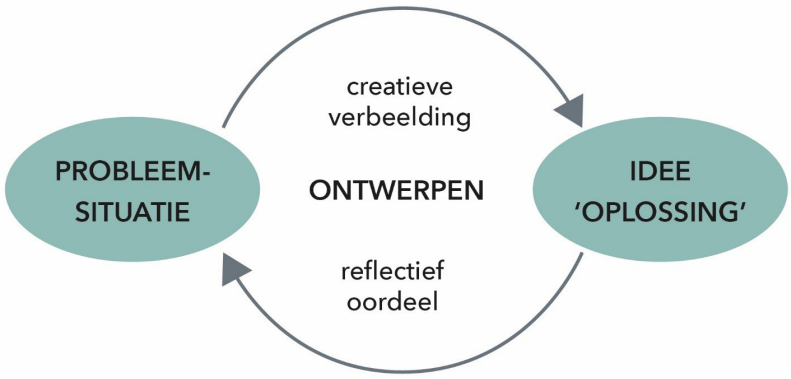

Wicked problems vragen ontwerpende aanpak en ontwerpdialoog, beeld van proefschift 'Landscape Architecture between Politics and Science', gepubliceerd op 9 januari 2009, geschreven door Jannemarie de Jonge

In een ontwerpdialoog moeten vakmanschap, praktische wijsheid en theoretische inzichten samenkomen in een open gesprek. De tijd dat de wetenschap het primaat had over feitenkennis en de overheid of de kerk over waardeoordelen, ligt definitief achter ons. De uitdaging is daarom om de ontwerpdialoog te voeren als een maatschappelijke dialoog, met gerichte input vanuit wetenschap en op gezette tijden een democratisch richtinggevend oordeel vanuit de politiek."

Omgaan met onzekerheid

"Goed kunnen omgaan met onzekerheid is misschien wel het lastigste van planning en ontwerp. Ook Aristoteles besteedde aandacht aan het fenomeen onzekerheid. Hij gaf aan dat er binnen het domein van het maken of dingen tot stand brengen, dus dat wat om vakmanschap vraagt, verschil bestaat tussen het maken van een duidelijk product, bijvoorbeeld een kast timmeren, of een interventie in een onvoorspelbaar krachtenveld, zoals navigeren op wilde zee dat stuurmanskunst vereist.

Bij voorspelbare taken kan je gebruik maken van bekende regels en procedures en algemeen geldige kennis. Je kan heel doelgericht, instrumenteel, te werk gaan. Een leerling timmerman kan met een goede handleiding een prima kast maken.

Maar bij grote onzekerheid moet je kunnen improviseren en heb je weinig aan algemeenheden. Je moet oordelen in de situatie, je moet strategisch positie kiezen en op je ervaring vertrouwen.

Dit onderscheid in een strategische en een instrumentele gerichtheid is heel belangrijk bij ruimtelijke planning. Onze leefomgeving zit vol onzekerheden. Je gaat daarom eerst met een strategische bril op zoek naar principes of concepten. Bijvoorbeeld dat je een stad klimaatadaptief wil maken omdat we met grotere weersextremen te maken krijgen. Binnen zo'n strategisch principe ga je dan op zoek naar onderdelen waar urgentie is, waar je voldoende kennis en realisatiekracht voor hebt om aan een instrumentele oplossing te werken. Bijvoorbeeld door het afkoppelen van hemelwater en het vergroenen van straten als het rioolsysteem aan vervanging toe is. Daar kan je een concreet ontwerp voor maken dat uitgevoerd kan worden.

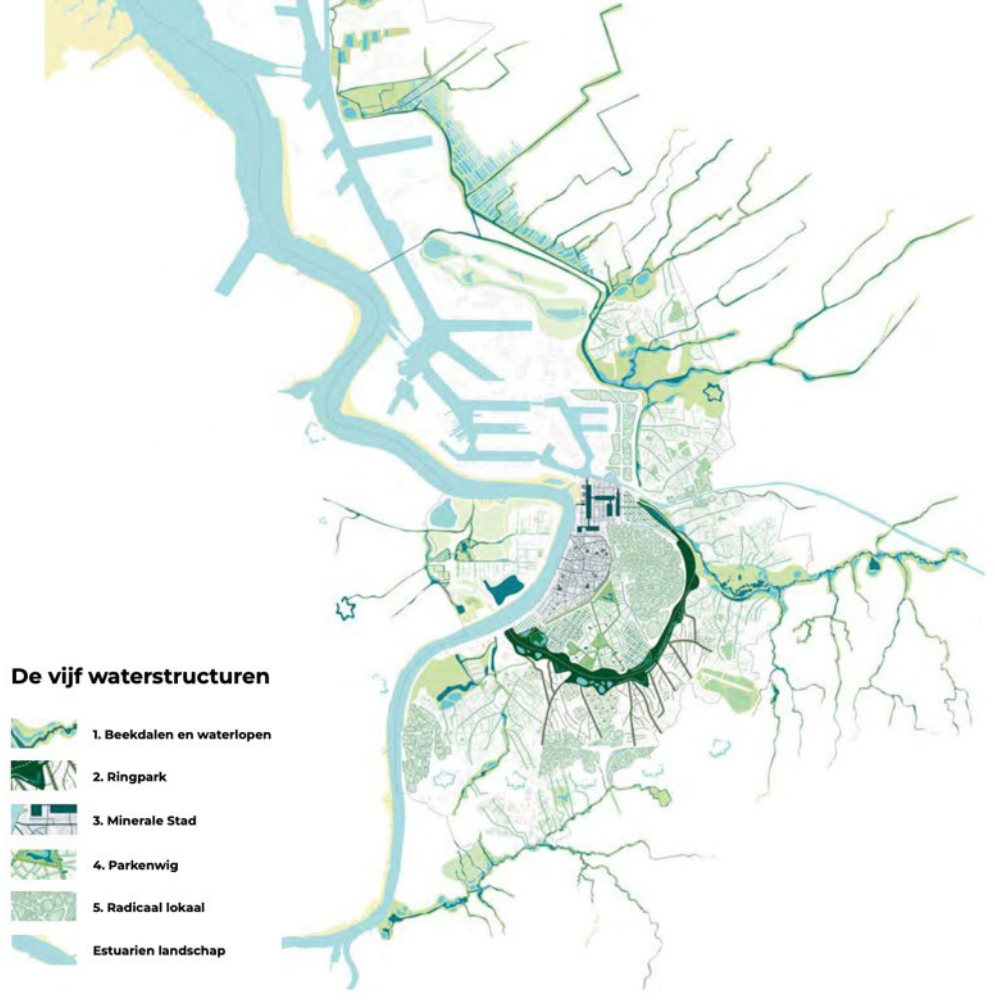

Beeld van Waterplan Antwerpen van De Urbanisten, Witteveen+Bos Belgium en Common Ground
In het Waterplan Antwerpen (De Urbanisten) is op verschillende schaalniveaus uitgewerkt hoe de stad klimaatadaptiever kan worden.
Het is een strategisch plan met concrete oplossingen.

Het lastige van deze theoretische beschouwing over ontwerpend denken is dat je in theorie wel onderscheid kan maken tussen een instrumentele, concrete en een strategische, meer abstracte benadering, maar dat het in de praktijk parallelle denkprocessen zijn. Om tot bruikbare oplossingen te komen moet je eerst grip krijgen op de belangrijkste dilemma's, op het waarom van de opgave. Antwoorden daarop vind je door, als denkoefening, allerlei verschillende concrete oplossingen te testen die weer nieuwe vragen oproepen die je gaat verkennen. Je gaat steeds de ladder op en af. In dit zoekproces kristalliseert zich op enig moment het zogenaamde ontwerpconcept uit. Dat kan je zien als een draaipunt in je denkproces. Een soort samenvatting van je zoektocht. Je hebt dan logische argumenten gevonden om keuzes te maken hoe je de opgave interpreteert, wat daarbij de belangrijkste onderdelen zijn, welke afbakening je kiest. En dat concept is een aansprekend verhaal met beloftes voor goede uitwerkingen, goede deeloplossingen.

Een beroemd voorbeeld is het zogenaamde casco concept uit de jaren tachtig. De diagnose was hier dat landbouw en natuur vroeger sterk verweven waren, maar dat moderne landbouw niet goed samengaat met bijzondere natuurwaarden. Ze hebben verschillende ruimtelijke voorwaarden. Natuur heeft behoefte aan stabiliteit in de tijd, terwijl de landbouw zich steeds moet kunnen aanpassen. Voor het natuurbeleid betekende het de omslag in denken van alleen strijden voor natuurbehoud, naar ook natuurontwikkeling. En van het denken in verweving naar scheiding van landbouw en natuur in grotere eenheden. In plaats van losse eilanden natuur werden in het landschappelijke casco gebieden robuust met elkaar verbonden.

Het cascoconcept kwam voort uit een langjarig traject van ontwerpend onderzoek. Het kreeg voet aan de grond toen het werd uitgewerkt voor een ontwerpprijsvraag in het rivierengebied. Plan Ooievaar, vernoemd naar de Zwarte Ooievaar die weer zou kunnen terugkeren in de lange linten van Ooibossen, won de eerste prijs. Het plan werkt grootschalige natuurontwikkeling in de uiterwaarden uit, in combinatie met kleiwinning. Voor het landbouwgebied wordt een systeem van gescheiden watergangen voor landbouw en groenblauwe dooradering uitgewerkt.

Het casco concept werd uitgewerkt in plan Ooievaar
(ontwerpteam: Dick de Bruin, Dick Hamhuis, Lodewijk van Nieuwenhuijze, Willem Overmars, Dirk Sijmons, Frans Vera)

Door gelukkig samenvallende omstandigheden wist dit plan ook de aandacht van het ministerie van verkeer en waterstaat te trekken. In combinatie met de enorme geestdrift en overtuigingskracht van het ontwerpteam kreeg het plan vleugels en is voor wat betreft natuurontwikkeling van grote invloed geweest op beleidsontwikkeling voor ruimtelijke ordening en natuur.

Instrumenteel (uitvoeringsgericht)	**Strategisch**
Plan is gericht op materiele verandering, instructie voor uitvoering	Plan is gericht op mentale verandering, voorbereiding op mogelijke toekomsten
Onzekerheid is *beheersbaar*, product = (uitvoerbaar) plan	Onzekerheid is een blijvend gegeven, product = kennis, principes, concept
Kloktijd (*chronos)*	Opportuniteit (*kairos)*
Fabriek	Laboratorium
‘een schip bouwen’	‘de bemanning opleiden & trainen’

In deze ontwikkeling kan je mooi herkennen hoe een strategische fase van ontwerpend onderzoek en ontwerpdialoog heeft geleid tot een vernieuwend concept. In Plan Ooievaar werden ook locaties aangegeven waar eerste experimenten kansrijk zouden zijn. Daar konden uitvoeringsplannen voor gemaakt worden. In 1995 werd de eerste zomerdijk doorgestoken bij de Blauwe Kamer, een gebied dat nu een prachtig natuur- en recreatiegebied is. Het cascoconcept is de basis geweest onder het nieuwe natuurbeleid voor de ecologische hoofdstructuur, wat nu Natuur Netwerk Nederland heet. En had ook invloed op nieuwe concepten voor waterveiligheid in combinatie met ruimtelijke kwaliteit, wat later in het proces van Ruimte voor de Rivier werd uitgewerkt.

Nog even terug naar Aristoteles. Een eye opener voor mij was dat deze filosoof aan voorspelbare, instrumentele taken en onvoorspelbare, strategische taken ook een verschillend tijdsbegrip koppelde. Bij een duidelijke opdracht, een instrumentele focus, geldt de kloktijd, in het Grieks chronos. Dat is lineaire tijd, de tijd van eerst dit en dan dat, waarbij ieder streepje op de klok even lang duurt. Wij kunnen ons bijna geen andere soort tijd voorstellen, maar de Grieken wel. Die kennen ook het woord kairos, en dat staat voor de tijd van 'het juiste moment'. Dat is het moment of de periode dat de tijd ergens rijp voor is, dat er een kans ligt, het gaat om opportuniteit. Bij onvoorspelbare taken, die om een strategische benadering vragen, moet je dus afstand nemen van het idee, dat je iets volgens de klok kan plannen. Of dat je vaste procedures kan volgen of altijd dezelfde regels kan toepassen. Een strategisch plan werkt in essentie als voedingsbodem waarop een zaadje op het juiste moment kan ontkiemen. En dan ben je dus afhankelijk van welk zaadje er precies komt en wat het weer zal zijn.

In het ontwerpend denken als zoekproces kan je het abstracte en concrete denken wel theoretisch onderscheiden, maar in de praktijk niet scheiden. Chronos en kairos bestaan ook tegelijkertijd. Maar als je kijkt naar het resultaat is er een duidelijk verschil tussen een instrumenteel en een strategisch plan. Dan is het interessant om te onderzoeken of het strategische plan een scherp concept heeft dat genoeg oplossend vermogen heeft om op een goede manier richting te geven aan uitvoeringsplannen. Zo zijn er in een lang beleidstraject voor de zandgebieden rond de eeuwwisseling heel veel strategische plannen gemaakt met de bedoeling om ruimtelijk te sturen op de intensieve veehouderij. De strategische plannen gingen als concept uit van een ruimtelijke zonering voor gebieden met meer of minder veehouderij. Het was een strategie van compromissen, van verdeel en heers, hier wat meer, daar wat minder. Er was toen geen politieke en maatschappelijke denkruimte om ontwerpconcepten te ontwikkelen waarin de principiële vraag gesteld werd wat de positie van intensieve veehouderij in een dichtbevolkt gebied als Nederland is. We weten nu dat we daarbij niet de goede afslag hebben genomen. En dus kwamen veel uitvoeringsgerichte plannen niet verder dan het op een landschappelijk acceptabele manier inpassen van nieuwe grootschalige veehouderijen."

Conceptuele vernieuwing

"Ik vertelde al dat ik parallellen zie tussen de tijd dat ik ging studeren en nu. Waar mijn ouders hun drijfveren vonden in de idealen van de wederopbouw en technologische vooruitgang, werden voor mijn generatie de nadelen van de welvaartsgroei voor natuur en milieu duidelijk. Dat voelde ik letterlijk aan de keukentafel als het ging over de Deltawerken.

Watersnoodramp Goerree-Overflakkee, 1953

Oosterscheldekering Deltawerken tijdens storm in 1990, beeld van Rens Jacobs

Mijn vader had als Zeeuw de watersnoodramp zeer indringend meegemaakt. Ik ben vernoemd naar mijn oma Janna die haar dochter Marie verloor in 1953. Toen de uitvoering van de Oosterschelde dam als vaste kering politiek ter discussie werd gesteld vond mijn vader dat onverantwoorde vertraging omdat het om mensenlevens ging. Tegelijk zag hij ook dat de Grevelingen een dood meer was geworden. Het heeft jaren geduurd voordat mijn vader met trots naar de Oosterscheldekering kon kijken als voorbode van een paradigmaverandering naar meer balans tussen menselijke behoefte aan zekerheid en waarden van de natuur. Het heeft mij geleerd dat verandering van denken tijd kost. Je kan het niet afdwingen maar wel richting geven door het gesprek erover aan te gaan. Of zoals ik dat noem, een ontwerpende dialoog.

De Oosterscheldekering is een icoon van conceptuele vernieuwing in het denken over water, natuur en ruimte. Ik zat daar aan het begin van mijn loopbaan midden in. Mijn afstudeerwerk ging over het failliet van het verwevingsbeleid van landbouw en natuur. In een analyse van ruilverkavelingen in de Achterhoek maakte ik duidelijk hoe het landschap verschraald was in een eeuw. In de ruilverkaveling werden wel landschapsplannen gemaakt, maar in de uitvoering kwam het tot allerlei compromissen met een heel gefragmenteerd landschap als resultaat. Bijvoorbeeld de afspraak dat houtsingels gerooid mochten worden, maar dat eiken dikker dan 30 centimeter moesten worden gespaard.

Probleemverkenning ruilverkaveling. Eiken met stam van meer dan 30cm laten staan.

Of een stukje bijzonder elzensingellandschap het Aaltens Goor, dat als geïsoleerd natuurreservaat in het rationele landbouwlandschap kwam te liggen. Recent, dus meer dan 40 jaar later, is het gebied uitgebreid en beter verbonden met het watersysteem van de omgeving.

De studie naar de Achterhoek maakte deel uit van een groter onderzoek dat een onderbouwing vormde voor het cascoconcept dat zo succesvol werd toegepast in Plan Ooievaar. Althans, voor het op natuurontwikkeling gerichte deel. De uitwerking voor de agrarische binnenruimten, met onder andere aangepaste watersystemen, kreeg geen vervolg. Wellicht hadden we nu minder problemen gehad met stikstof en waterkwaliteit als daar toen ook meer oog voor was geweest.

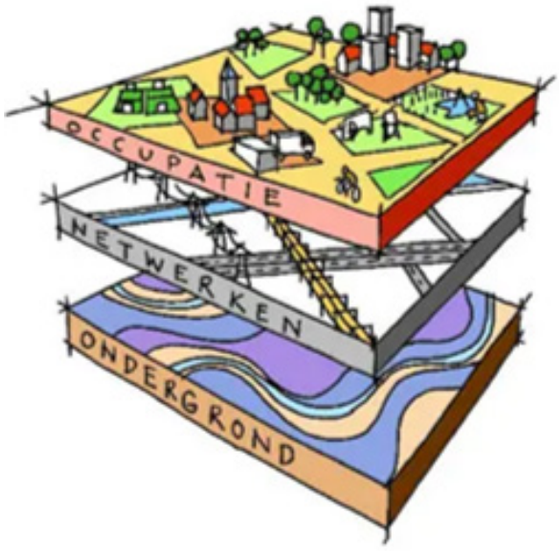

Lagenbenadering, 1998

De jaren negentig van de vorige eeuw was een periode van conceptuele vernieuwing. Opkomst van het systeemdenken zien we terug in de watersysteembenadering en de lagenbenadering. Daarbij wordt een ruimtelijke logica beschreven waarbij bodem en ondergrond de grondslag vormen voor netwerken voor water, verkeer, energie en alles wat stroomt. Idealiter is die netwerklaag weer sturend voor het ruimtegebruik, de occupatie. Het leken hoopvolle ontwikkelingen.

Maar dan, ergens rond de eeuwwisseling lijkt het denken stil te vallen. We zijn nu beland in de tijd dat veel van jullie geboren werden. Het is chaotischer dan ooit. Wat ging er mis, welk denken houdt ons gevangen?

Ik ben altijd al getriggerd geweest door de uitspraak van Einstein dat we problemen niet kunnen oplossen met hetzelfde denken als waardoor ze zijn ontstaan. Daarom is het zo belangrijk om aan vernieuwende concepten te werken. En een goede diagnose te stellen van schijnbare vanzelfsprekendheden.

We hebben in de twintigste eeuw een enorme groei in welvaart meegemaakt, maar wel ten koste van een gezonde en veilige toekomst. We gingen uit van functiescheiding, een lineaire economie waar we natuur uitputten en ons eigen nest bevuilen. De erfenis is wat we nu een polycrisis noemen. De meeste van die crises zijn voor mij terug te voeren tot onze relatie met natuur.

Het is begrijpelijk dat de natuurbeschermingsbeweging een eeuw geleden begon met gronden aankopen en daar een hek omheen zetten. Het was een stap vooruit dat we vanaf de jaren negentig ook aan natuurontwikkeling gingen doen, en die gebieden in grotere natuurnetwerken met elkaar gingen verbinden. Nog weer wat later kwam het begrip eco-systeem-diensten op.

Het is goed bedoeld, want het maakt duidelijk hoe afhankelijk mensen zijn van natuurlijke processen. Maar het blijft een heel mensgerichte benadering die ook kan ontsporen in gekunstelde oplossingen waar we niet gelukkiger van zullen worden. We hebben nog steeds onvoldoende respect voor de basiskwaliteit van de bodem, het water, de lucht die overal om ons heen is en zich niet aan grenzen van een natuurbestemming houdt.

Anders dan bij ons westerse natuurbegrip, zien veel inheemse volken natuur als onderdeel van de gemeenschap. Zij hebben vaak geen specifiek woord voor natuur. Zoals een vis ook geen woord voor water zal hebben. Dan vraag ik me af wat wij daarvan kunnen leren. Kunnen we onszelf zien als onderdeel van natuurlijke processen, en uitgaan van wederkerigheid? Kunnen we de arrogantie van het verlichtingsdenken afschudden dat we superieure, denkende zoogdieren zijn? En erkennen dat 3,8 miljard jaar evolutie een superieure intelligentie heeft opgeleverd waar wij nog een puntje aan kunnen zuigen?

Als ik ervan uit ga dat wij ook natuur zijn, en vanuit de logica van natuurlijke processen naar ruimtelijke planning en ontwerp kijk, dan komt er andere taal tevoorschijn. En andere ontwerpprincipes. Principes die we kunnen toepassen om de lagenbenadering te verrijken in de verbinding van het menselijk gebruik en de elementen van aarde, water, lucht, en vuur (energie). Maar het gaat verder. Want we kunnen de fysieke laag niet los zien van welke betekenissen we geven aan onze leefomgeving, welke waarden we belangrijk vinden. Het gaat ook over bijvoorbeeld verbondenheid, verantwoordelijkheid of wederkerigheid en of we ons naar die waarden gedragen. Dat kunnen we niet afdwingen met een goed plan of ontwerp. Daarvoor moeten we met elkaar het gesprek aan. En daar komt de ontwerpdialoog dan weer om de hoek kijken. Anders denken leidt vaak tot anders doen.

En zelfs als we zo'n denkomslag hebben gemaakt met elkaar, dan is er nog een dimensie die het ons lastig maakt. Ik noem dat de Stuurlaag, allerlei wetten en regels, instituties en belangen zoals geld en grond. Om daar nieuwe concepten voor te bedenken hebben we geen ruimtelijke ontwerpers nodig, maar ontwerpende bestuurs- of organisatiekundigen. Er zijn inspirerende voorbeelden hoe ook daar principes uit de natuur ons een spiegel voor kunnen houden. Zoals een vlucht ganzen, waar niet de sterkste gans voorop vliegt, maar degene die over een bepaald traject de route het beste kent. Hoe spreeuwen in een zwerm, of vissen in een school, in verbinding zijn en zo elkaar beschermen. Of hoe wortels van planten suikers delen met schimmels die in ruil daarvoor de plant van mineralen voorziet."

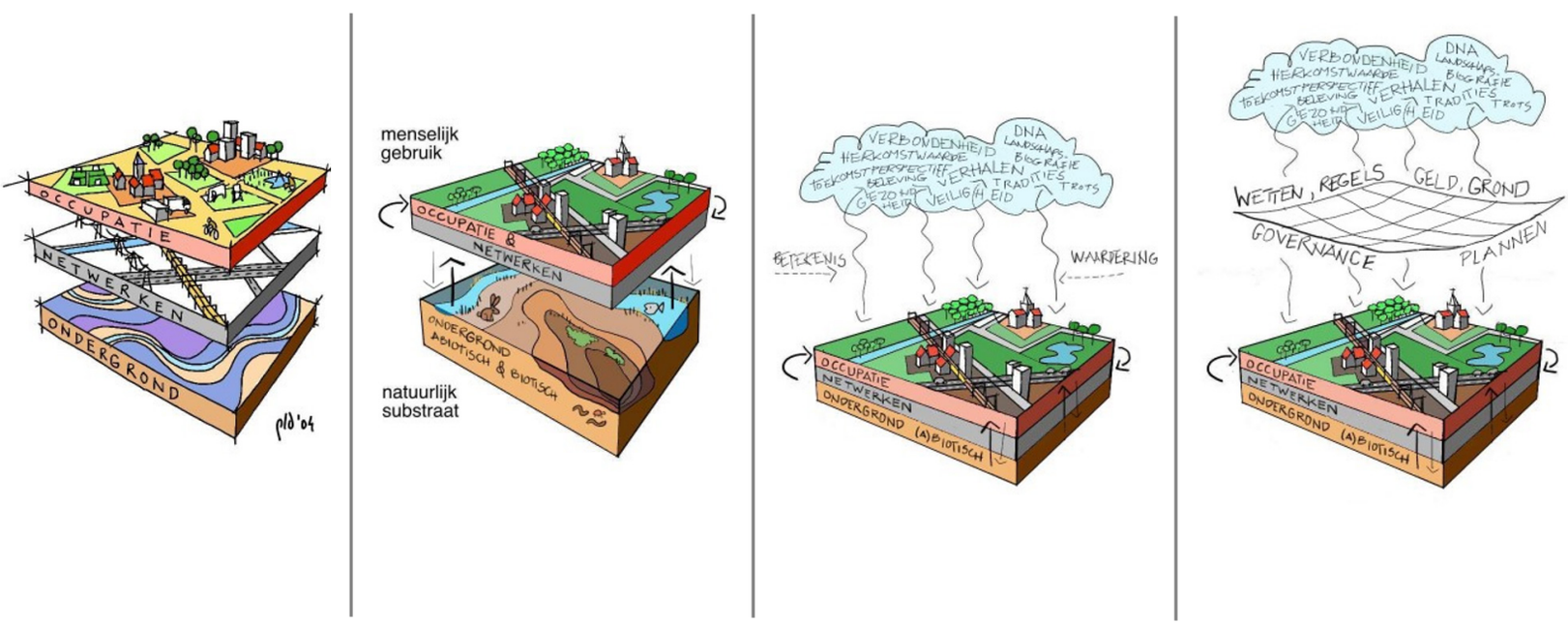

Verrijking lagenbenadering. Beeld: Peter Dauvellier ism Jannemarie de Jonge

Toekomstdenken

"De titel van de werkagenda van het College van Rijksadviseurs is 'de 22e eeuw begint nu'. We vinden dat de opgaven waarvoor we staan zo groot zijn, dan we behoefte hebben aan een nieuw verhaal, en echt nieuwe concepten. Niet het dominante denken van meer en groter, maar anders en beter.

We oefenen dat in Toekomstateliers. Dat is een gecondenseerde ontwerpdialoog. We nemen de tijd om dieper te denken, samen met experts, kunstenaars, mensen uit het beleid en de praktijk. We verkennen ook welke werkvormen geschikt zijn om niet alleen met je hoofd na te denken, maar ook je gevoel te raken. Want verandering begint vaak met geraakt worden.

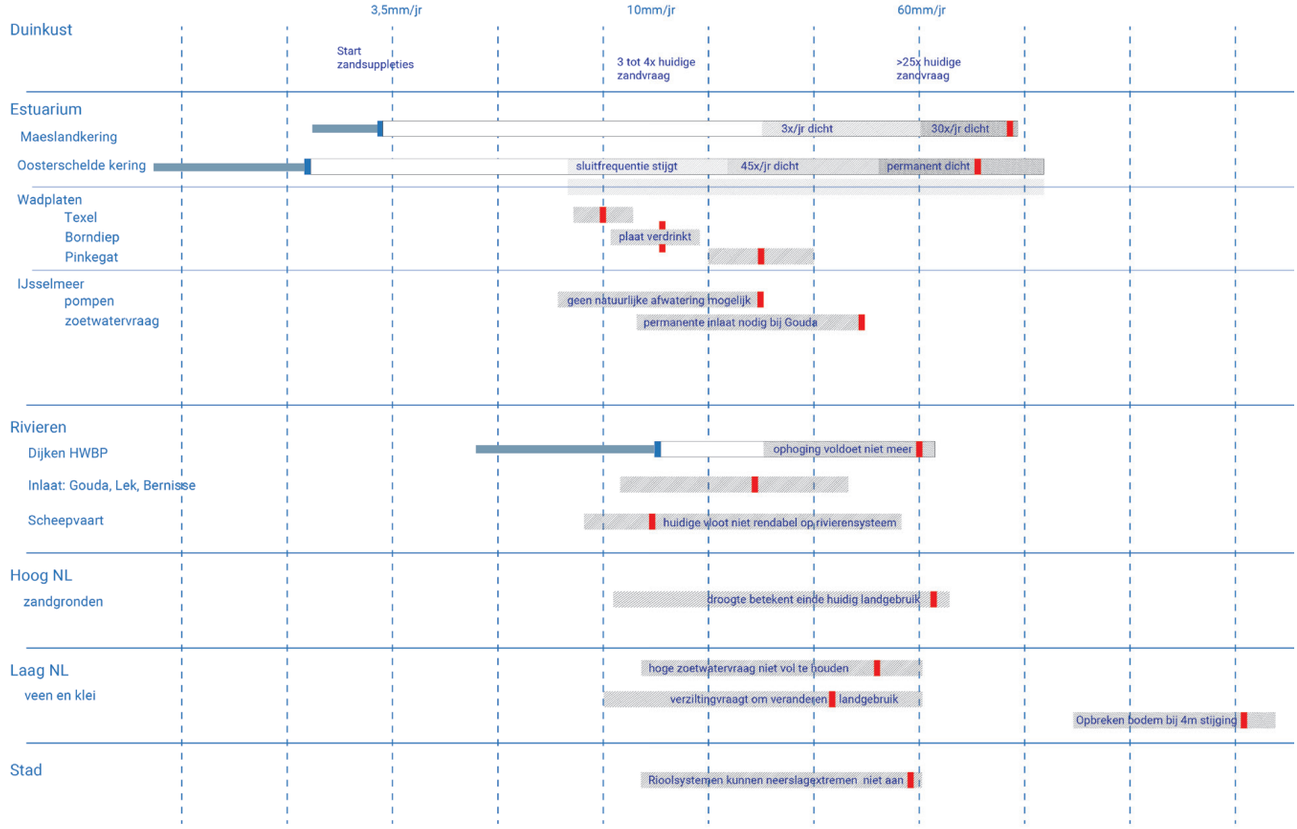

Pijnlijke waarheden: veel kantenpunten van klimaatverandering zijn rond 2050. Auteur: H+N+S, Dossier Water

De samenwerking met wetenschap is belangrijk om de waarschijnlijke toekomst te onderzoeken: welke trends zijn er, welke bandbreedte aan onzekerheden hebben die? Dit is de solide ondergrond om pijnlijke waarheden te benoemen. Zoals klimaatverandering, waarvan we weten dat veel ontwikkelingen zodanig ingrijpend zijn dat we met onze huidige strategie van 'weren en keren van het water' niet meer verder kunnen. Rond halverwege de 21e eeuw zien we veel knikpunten optreden die samenhangen met klimaatverandering: tekorten aan drinkwater, te vaak een sluiting van de Maeslantkering of te lage waterstanden om de scheepvaart tussen Rotterdam en het achterland te bedienen, extreme droogte of juist waterberging wat om ander landgebruik vraagt. Gecombineerd met andere grote opgaven zoals biodiversiteit of grondstoffenschaarste, kunnen ontwerpers nieuwe oplossende denkrichtingen aandragen. Bijvoorbeeld productie van biogrondstoffen is onder extremere omstandigheden vaak nog wel mogelijk maar zal een andere landinrichting vragen. Ontwerpers kunnen voor de lange termijnopgaven mogelijke toekomsten schetsen. Deze bieden gespreksstof om terug te redeneren wat dan op de korte termijn wenselijke beslissingen zijn. Daarvoor is de samenleving en de politiek aan zet. Wat zijn keuzes waar we geen spijt van krijgen (no regret), wat moeten we niet meer doen (lock ins), en wat zijn adaptieve oplossingen die niet alleen nu, maar ook in de toekomst kunnen blijven werken? Denk aan drijvend bouwen of regeneratieve landbouwmethoden. Deze aanpak levert ook weer allerlei nieuwe kennisvragen op, waar (ontwerpend) onderzoek voor nodig is die het doorlopende proces van toekomstdenken voedt.

Ontwerpen aan de toekomst is dus niet zozeer het ontwerpen van de toekomst. Het gaat om het leveren van een (onmisbare) bijdrage van ontwerpend denken aan het transformatieproces. Daarmee gaat het om ontwerpen met ruimte én tijd. Een krachtige manier om keuzes inzichtelijk te maken zijn transformatiepaden. Daarbij breng je mogelijke denkrichtingen (strategieën) in beeld, en onderzoek je bij welke kantelpunten zo'n strategie is uitgewerkt. Adaptiviteit betekent dan dat je kan overstappen naar een andere strategie. Het Deltaprogramma werkt op deze manier om de onzekerheden van zeespiegelstijging hanteerbaar te maken.

Samengevat heb ik drie aanpakken laten zien die illustreren dat we met een focus op de lange termijn ook andere benaderingen van planning en ontwerp nodig hebben:

- Ontwerpdialoog: nieuw denken, ervaren en handelen ontwikkelen door verbinden van ontwerpend vakmanschap, praktische wijsheid en theoretische inzichten in strategische gesprekken
- Toekomstdenken: lange termijn horizon verkennen en verbinden aan handelen vandaag
- Ontwerpen van veranderopties: tijd en ruimte verbinden in transformatiepaden"

Ontwerpen aan transformatie.

“Het motto “de 22e eeuw begint nu’, was de basis onder de uitnodiging van de initiatiefnemers van de Landschapstriënnale 2023 om een Toekomstatelier te organiseren. Thema van de triënnale was de Waddenkust. Met een team jonge ruimtelijk ontwerpers uit de regio (Berte Daan, Jonas Papenborg en Lieke de Jong) en ondersteuning vanuit het rijksatelier is intensief samengewerkt in enkele meerdaagse ateliers.

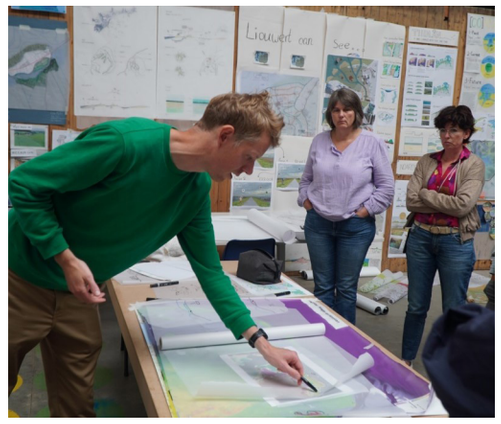

Toekomstateliers, links: Wadden - Hoek van Holland in juni 2023, rechts: Marrum in september 2023

We hebben de verleiding weerstaan om een visionair beeld te schetsen van 2100, en het pad hoe daar te komen. Dat klassieke beeld van hoe ontwerpers werken, voldoet niet voor transitieopgaven. Daarvoor zijn de onzekerheden te groot. We hebben ons allereerst verdiept in de werking van het fysieke en maatschappelijke systeem, en daarbij de lange termijn horizon verkend. We maakten gebruik van voorwerk uit onderzoek naar Waterveiligheidslandschappen en spraken met tal van experts. Dat bracht een zekere bandbreedte in beeld waarbinnen ontwikkelingen zoals klimaatverandering en maatschappelijke voorkeuren zich kunnen gaan ontwikkelen.

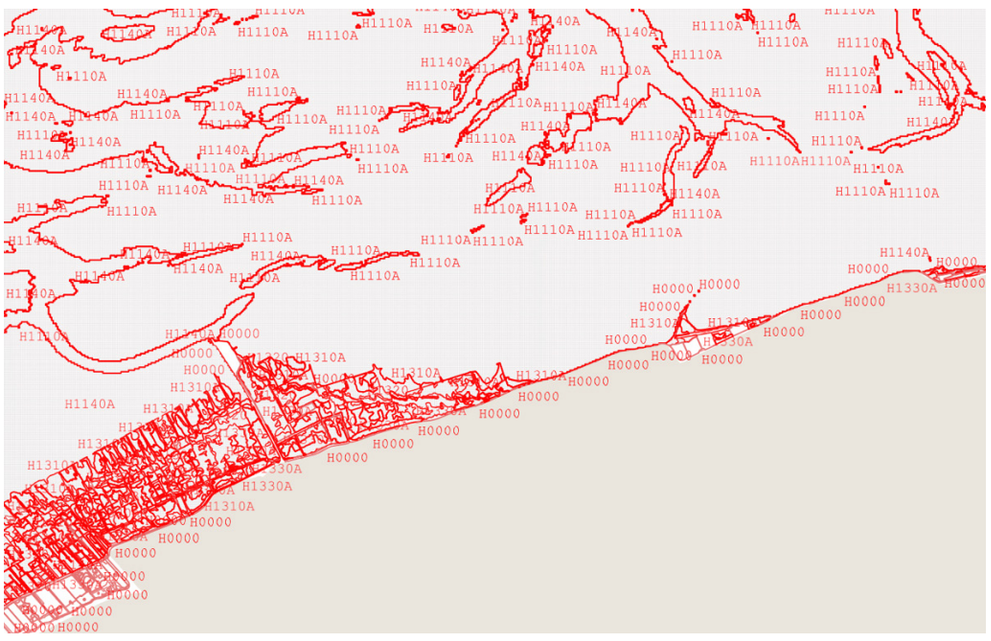

De Waddenzee ‘vastgeklonken’ in Natura2000 natuurdoeltypen (beeld Landscape Collected/ Jonas Papenborg)

De Waddenkust is onderdeel van een bij uitstek dynamisch landschap als we naar lange lijnen in de tijd kijken. Die dynamiek is ook precies wat als Outstanding Value van het Unesco Werelderfgoed Waddengebied wordt benoemd. Maar in de afgelopen eeuwen hebben we de dynamiek behoorlijk aan banden gelegd door bedijking en inpoldering. Ook beleid haalt de dynamiek uit het systeem. Natura 2000 heeft alle natuurdoeltypen tot op perceelsniveau vastgeklonken en aan de andere kant van de dijk doen bestemmingsplannen, landbouwbeleid en de wetten van de markt hetzelfde. Als accountants proberen we iedere vierkante meter te beheersen, wat zich slecht verhoud tot het dynamische karakter. De pijnlijke waarheid die uit onze analyse naar voren komt is dat de ‘business as usual aanpak’ op alle fronten knelt. Er is letterlijk geen oplossingsruimte voor nieuwe opgaven zoals klimaat, biodiversiteit of de landbouwtransitie.

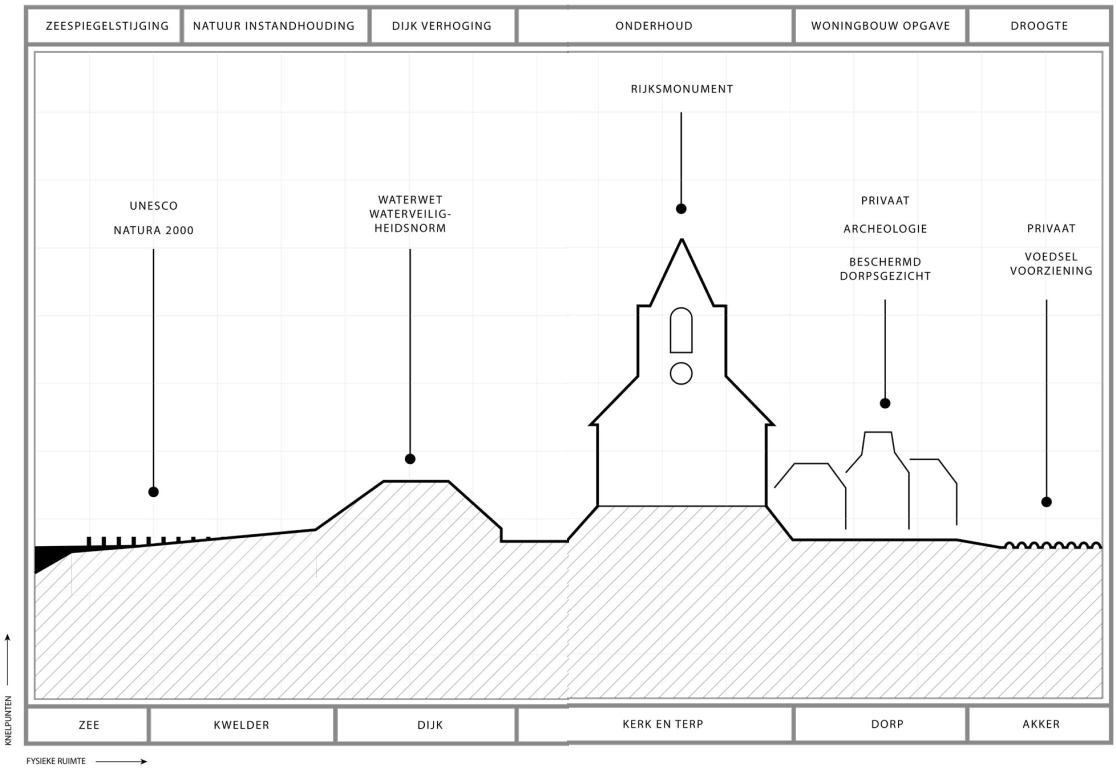

Wetten, regels en beleid leggen onze omgeving vast en beperken de nodige verandering.
Beeld gemaakt tijdens Toekomstatelier Waddenkust georganiseerd door het CRa

Als oplossende denkrichting hebben we het uitgangspunt omarmd om het levende bodem- en watersysteem als kompas voor de toekomst in te zetten. Dit sluit aan bij het hernieuwde rijksstandpunt ‘water-bodem-sturend’, met de toevoeging dat het daarbij om vitale en dynamische processen gaat. Door deze bril hebben we tal van vernieuwende projecten en pilots geïnventariseerd en nieuwe voorstellen gedaan. Bijvoorbeeld voor het toepassen van meer houtige gewassen in de landbouw om bodemvorming te bevorderen en voor natuurlijke plaagbestrijding (agroforestry), om met zoetwaterlenzen de kleischil steeds minder afhankelijk te maken van aanvoer uit het IJsselmeer, of om slib uit het Waddensysteem in te zetten voor dijkversterking, bodemverbetering of andere circulaire toepassingen.

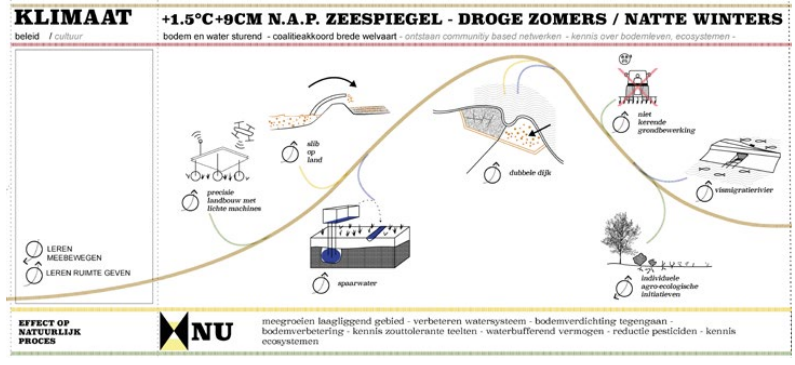

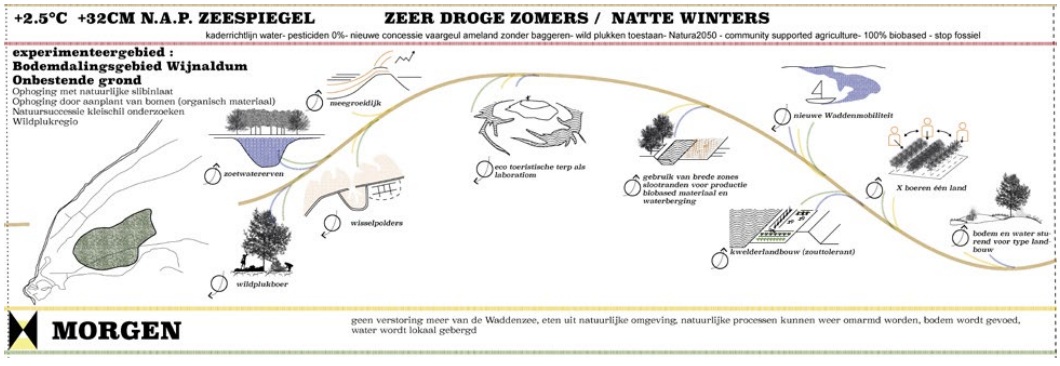

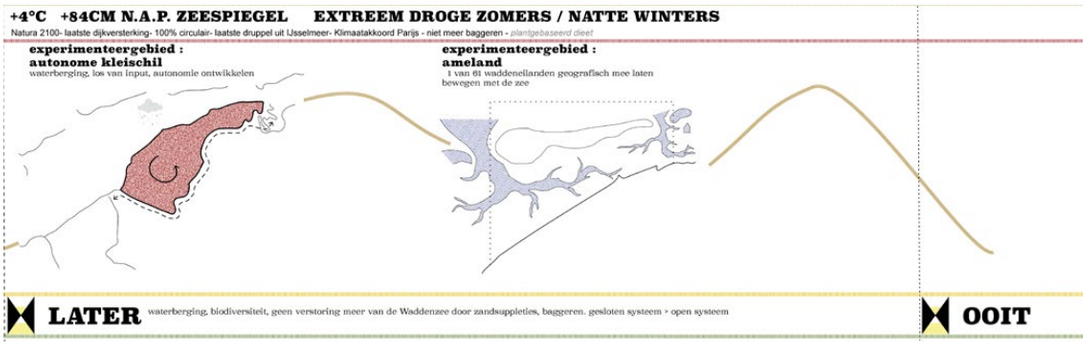

De tijdlijn voor de toekomst van het Waddengebied
Beeld gemaakt tijdens Toekomstatelier Waddenkust georganiseerd door het CRa

Zo konden we onder de richtinggevende keuze van het levende bodem- en watersysteem deelstrategieën uitwerken voor landbouw en biodiversiteit, zoetwaterbeschikbaarheid, erfgoed, sedimentatie en slib en waterveiligheidslandschappen. Per deelstrategie is vervolgens een eerste verkenning gedaan wat vanuit (bestaand of nieuw) beleid of autonome verandering, momenten in de tijd zijn die business as usual doen kantelen naar het 'nieuwe normaal': gezond en veilig leven in een dynamische delta. Niet uitputtend, maar om de manier van sturen op transformatiepaden te illustreren. Dit is extra kracht bijgezet door als activerende oproep enkele suggestieve posters te ontwerpen.

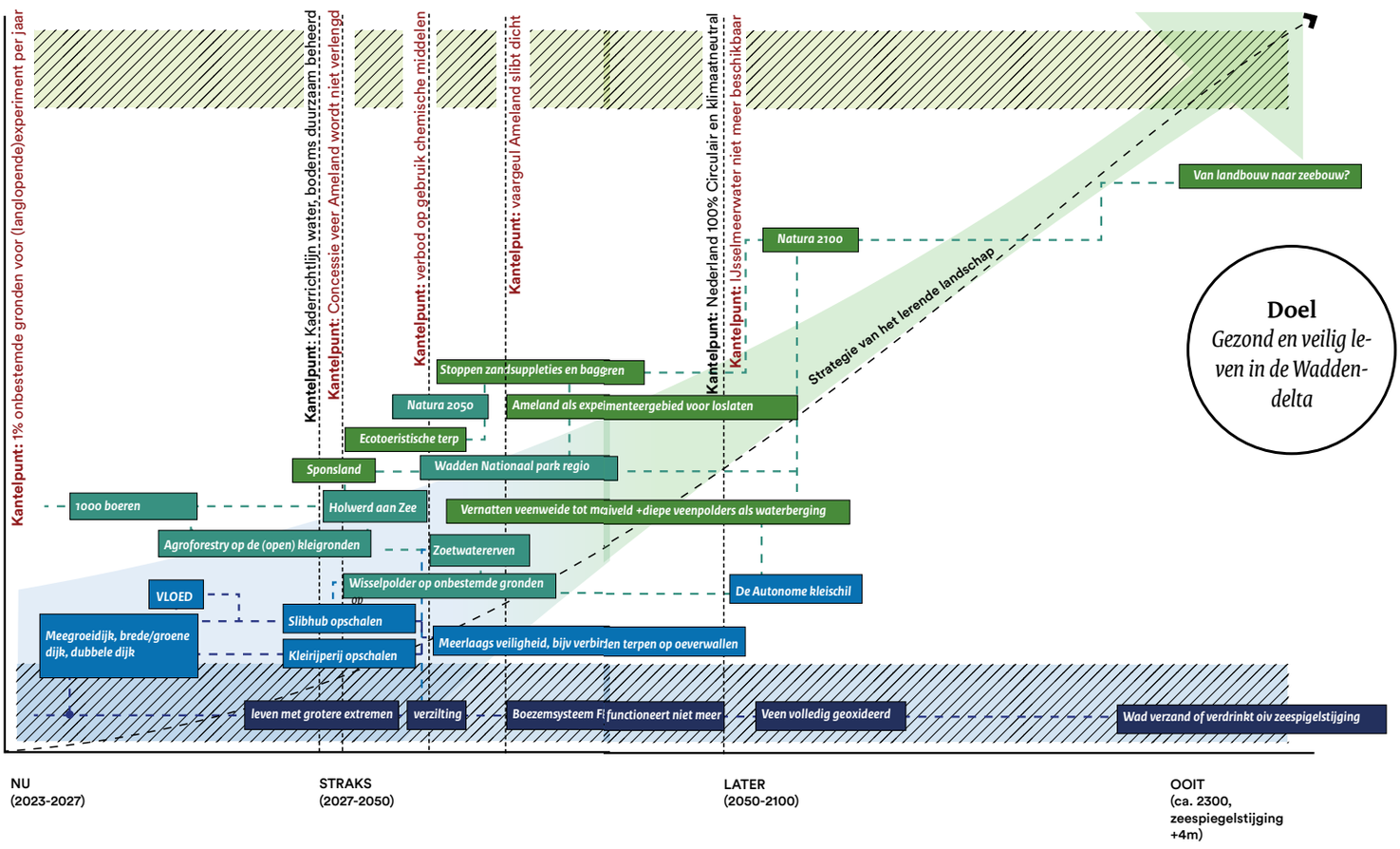

Adaptatiepaden voor de Waddendelta, met huidige en toekomstige experimenten om te leren omgaan met ondezekerheden
Beeld gemaakt tijdens Toekomstatelier Waddenkust georganiseerd door het CRa

Het inzicht dat huidig beleid weinig oplossingsruimte biedt, terwijl experimenteren zo nodig is, heeft geleid tot het Manifest voor het Experiment. Als beleidsmaatregel is voorgesteld om jaarlijks gemiddeld 1% van de gronden beschikbaar te stellen voor langjarige experimenten. Een regionale open uitvraag wakkert innovatie aan en de maatschappelijke dialoog over toedeling van de experimenteerruimte geeft voeding aan gedeeld toekomstbewustzijn. Dit versterkt zowel de landschappelijke als de maatschappelijke veerkracht. Op deze manier zal termijn doorlopend zo'n 20% van de gronden in transformatie zijn, terwijl de resterende 80% zorgt voor stabiliteit. Een dergelijk structureel experimenteerprogramma brengt dynamiek terug in een Lerend Landschap dat voorbereid is op de onzekere toekomst."

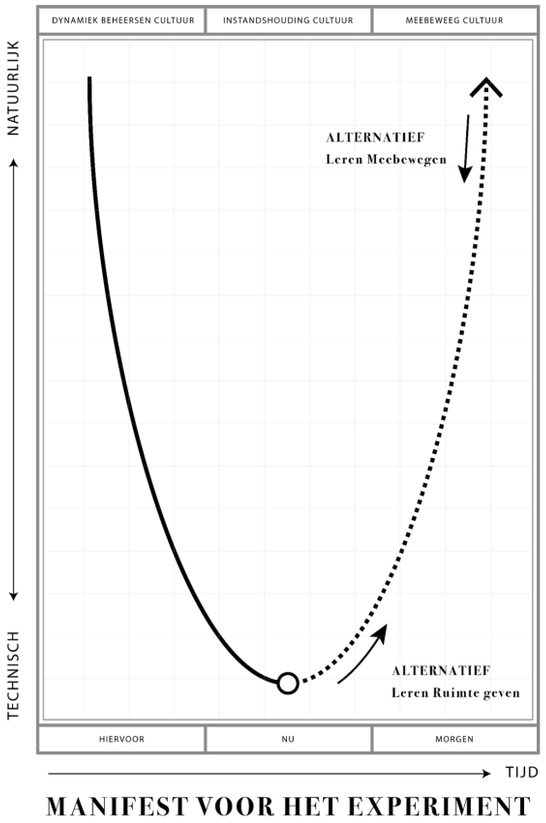

Posters gemaakt door Landscape Collected en Berte Daan tijdens Toekomstatelier Waddenkust georganiseerd door het CRa

Posters gemaakt door Landscape Collected en Berte Daan tijdens Toekomstatelier Waddenkust georganiseerd door het CRa